

LIST APOSTOLSKI PAPIEŻA FRANCISZKA OGŁASZAJĄCY ŚWIĘTEGO GRZEGORZA Z NAREKU DOKTOREM KOŚCIOŁA Powszechnego*

Na wieczną rzeczy pamiątkę.

„Ujrzelśmy gwiazdę Jego na Wschodzie i przybyliśmy oddać Mu pokłon” (Mt 2, 2).

Gwiazda, która ukazała się na niebie Wschodu, zapaliła w umyśle i sercu Mędrców światło. Pobudziło ich ono do poszukiwania prawdziwej światłości, która oświeca świat (por. J 8, 12), Pana Jezusa Chrystusa, którego po długiej drodze znaleźli w Betlejem i któremu oddali pokłon: „Ujrzeni Niemowlę wraz z Maryją, Matką Jego, i upadłszy na twarz, oddali Mu pokłon” (Mt 2, 11).

Później, od pierwszych wieków chrześcijaństwa, Duch Święty zapalał na Wschodzie inne niezliczone gwiazdy – świętych i światłych ludzi, którzy biorąc wiedzę za drogowskaz swego życia, ochoczo wyruszyli w drogę prowadzącą ku poznaniu Bożych tajemnic i ku spotkaniu Chrystusa. Niezwykle jasną gwiazdą, która nigdy nie zgasła, był prezbiter i mnich, święty Grzegorz z Nareku, nauczyciel i chluba umiłowanego narodu ormiańskiego. Ten znakomity teolog, mistyk i poeta, swą mądrością ewangeliczną i swą wybitną wiedzą teologiczną również w naszych czasach nadal przemawia do swego narodu i do Kościoła Powszechnego. Kościół zaś już od bardzo dawnych czasów czci go jako świętego. Trwałość jego sławy łączy się z księgą rozmyślań i modlitw zatytułowaną *Księga śpiewów żalobliwych*¹, powszechnie nazywaną przez naród ormiański *Księgą z Nareku*.

To pismo jest po Ewangelii najbardziej czczone i rozpowszechnione w Armenii. Na końcu tego dzieła Grzegorz z Nareku dodaje o sobie słowa:

---

* Przekładu z tekstu łacińskiego (Franciscus papa, *Litterae Apostolicae quibus sanctus Gregorius Narecensis Doctor Ecclesiae universalis renuntiatur*), opublikowanego w OsRom 155 (2015) nr 84 (13-14 IV), 4-5 (*Il più piccolo tra i poeti. San Gregorio di Narek proclamato dottore della Chiesa*) dokonał ks. Tadeusz Gacia, przypisami opatrzył Józef Figiel SDS.

¹ Por. Gregorius Narekaci, *Matean oghbergut'ean*, w: *Matenagirk Hayots. Classical Armenian Authors* (= MH), vol. 12: *10th Century, Grigor Narekatsi*, Antelias – Lebanon 2008, 49-605 (po armeńsku). Przekłady francuskie: Grégoire de Narek, *Le livre de prières*. Introduction et traduction de l'arménien I. Kéchichian, Sch 78, Paris 1961; Grégoire de Narek, *Tragédie Matean olbergut'ean (Le Livre de Lamentation)*, introduction, traduction française et notes A. et J.-P. Mahé, CSCO 584, Subsidia 106, Lovanii 2000; przekład polski w dość obszernym wyborze: Grzegorz z Nareku, *Księga śpiewów żalobliwych*. Wybór, wstęp i tłum. A. Mandalian, Warszawa 1990. *Księga* składa się z 95 *Słów (banów)* o różnej długości, ujętych w formie pokornej i uniżonej rozmowy z Bogiem.

„najmniejszy wśród poetów, ostatni wśród nauczycieli”². W istocie rzeczy, gdy się pozna dokładnie jego pisma, które są przeniknięte wielkim poetyckim natchnieniem i ogromnym pięknem literackim, i które wyróżniają się głębokim wyczuciem mistycznym i rozległą znajomością Biblii, bez wątpienia nie można stwierdzić, że Grzegorz jest „najmniejszym wśród poetów”, ani że jest „ostatnim wśród nauczycieli”.

Według prawdopodobnych opinii Grzegorz urodził się w historycznym regionie Ancewaczik około 950 roku. Jego ojciec, Chosroes Ancewaczik, był światłym pisarzem, a później bardzo aktywnym biskupem. Grzegorz wzrastał w rodzinie³ obeznanej z kulturą literacką, co wpłynęło na jego wykształcenie. Oprócz imienia ojca tradycja przytacza także imiona dwóch braci, z których starszy to Jan⁴, a młodszy to Izaak⁵, oraz nauczyciela – Ananiasza z Nareku, który był krewnym jego matki i opatem klasztoru w Nareku, i który bardzo przyczynił się do duchowego i intelektualnego postępu młodego kuzyna i podopiecznego.

Grzegorz jako młodzieniec wstąpił do klasztoru w Nareku, założonego w X wieku na południowo-wschodnim brzegu jeziora Wan, gdzie znajdowała się bardzo słynna szkoła, w której studiowano Pismo Święte i Ojców Kościoła; w nim też prowadził całe swoje życie zakonne i intelektualne. Tam sięgnął szczytu świętości i doświadczenia mistycznego, a swoją wiedzę wyraził i przedstawił w rozmaitych dziełach teologicznych i mistycznych. Zajął się także sporami dogmatycznymi, odrzucając najbardziej heretyckie opinie sekty tondrakian⁶, sam będąc, jeśli chodzi o doktrynę, atakowany i fałszywie oskarżany. Już za życia Grzegorz z Nareku otoczony był niezwykłą sławą świętości i cudów oraz uznany za męża wyróżniającego się znakomitą wiedzą i wielką duchowością. Zakończył życie około 1005 roku, to jest niedługo po tym, jak w 1003 roku napisał *Księgę śpiewów żalobliwych*. Został pochowany w klasztorze w Nareku, przy kościele świętej Santukty. Święty był czczony od razu po śmierci, a do jego grobu mieli zwyczaj przybywać wierni Ormianie. Trwałą pamięć o nim naród zachował także po spustoszeniu terytorium w 1071 roku.

² Por. *Księga śpiewów żalobliwych. Nota ku upamiętnieniu ułożenia tej Księgi*, tłum. A. Mandalian, s. 438: „Jam to, ksiądz i zakonnik, Grzegorz. / Ostatni z poetów, / Najpośledniejszy z kapłanów”.

³ Nasza wiedza na temat rodziny Grzegorza w większości wywodzi się z czterech kolofonów samego Grzegorza, a przekazanych przez późniejszych skrybów. Pierwszy został dołączony do manuskryptu dwóch liturgicznych dzieł jego ojca Chosroesa (*Wyjaśnienie modlitwy Mszy świętej i Komentarza do Oficjum brewiarzowego*), następne zostały dołączone do jego własnych dzieł (*Księga pieśni żalobliwych, Komentarz do Pieśni nad Pieśniami i Panegiryk ku czci Błogosławionej Dziewicy*), por. A. Terian, *Gregory of Narek*, w: *Wiley Blackwell Companion to Patristics*, Oxford 2015, 278.

⁴ Wspomina go Grzegorz w *Księdze śpiewów żalobliwych. Nota ku upamiętnieniu ułożenia tej Księgi*, tłum. A. Mandalian, s. 438.

⁵ O Izaaku wiemy, że pomagał ojcu Chosroesowi jako kopista.

⁶ Tondrakianie – sekta działająca od IX do XI w. w Armenii, negująca nieśmiertelność duszy, życie po śmierci i Kościół z jego obrzędowością. Ich nazwa pochodzi od miasta Tondrak, leżącego w zachodniej Armenii na północ od jeziora Wan.

Po nieszczęsnych wydarzeniach i rzeziach w latach 1915-1916 zarówno klasztor jak i grób świętego ormiańskiego mnicha zostały całkowicie zniszczone.

Imię Grzegorza z Nareku zostało wcześniej wpisane do kalendarza Kościoła Ormiańskiego, a jego święto wyznaczono na dzień 27 lutego⁷. Tego dnia wspomnienie o nim znajduje się również w *Martyrologium Rzymskim*, gdzie ormiański mnich przedstawiony jest jako święty, wielki mistyk i „nauczyciel Ormian”⁸. Ze względu na jego doskonale rozważania teologiczne oraz znaczenie dla dogmatyki i mistyki z upływem wieków wzrastała jego sława. Jego wstawiennictwu przypisano wiele cudów. On sam nie napisał wiele. Najślawniejsze jego dzieło to *Księga śpiewów żalobliwych*. Jako jego wymienia się też niektóre panegiryki (o Krzyżu Świętym⁹, o Matce Bożej¹⁰, o świętych Apostołach¹¹, o świętym Jakubie z Nisibis¹²), hymny i ody (około dwudziestu religijnych utworów poetyckich)¹³, komentarz do Pieśni nad Pieśniami¹⁴ i list w formie traktatu wysłany do opata Kchaw¹⁵. W liście podjęty jest temat tajemnic Kościoła i herezji tondrakian. W przypadku niektórych utworów istnieje wątpliwość co do jego autorstwa. Chodzi mianowicie o komentarz do Hioba, modlitwę o wpojenie prawdziwej wiary i o zachowanie nienaruszonej

⁷ Por. *Le Synaxaire Arménien de Ter Israel*, ed. D.G. Bayan, PO 21, Paris 1911, 100-102.

⁸ Por. *Martyrologium Romanum (27 Februarii)*, Città del Vaticano 2001, 158: „In monasterio Narencensi in Armenia, sancti Gregorii, monachi, doctoris Armenorum, doctrina, scriptis ac mystica scientia illustris”.

⁹ Por. *Nerbogh i Surb Kchach'n*, MH 12, 942-952 lub *Le Panégyrique de la Sainte Croix*, w: *Second livre des écrits de notre saint Père Grégoire de Narek*, ed. G. Avédikian, Venise 1827, 37-68.

¹⁰ Por. *Nerbogh i Surb Koysn*, MH 12, 953-963 (rec. A) i 965-974 (rec. B). Przekład francuski: *Le Panégyrique de la sainte Mère de Dieu de Grigor Narekac'i*, trad. Th. Dasnabédian, Antelias 1995 (wraz z obszernym komentarzem). Fragment IX, XIV i XVIII w przekładzie polskim H. Paprockiego, TMB 9, 142-144.

¹¹ Por. *Nerbogh i Surb Arak'ealsn*, MH 12, 976-989 lub *Panégyrique des douze Apôtres et des soixante-dix Disciples*, w: *Second livre des écrits de notre saint Père Grégoire de Narek*, s. 149-187.

¹² Por. *Nerbogh i Surbn Yakob Mtsbnay*, MH 12, 990-1005.

¹³ Por. *Tagher ew Gandzer*, MH 12, 623-745. Najnowszy przekład francuski: *Trésor des Fêtes, Hymnes et Odes de Grégoire de Narek*, introduction, traduction et notes par A. et J.-P. Mahé, Leuven 2014. Fragmenty hymnów w przekładzie na j. polski zob. *Dyjamentowa róża*, tłum. A. Mandalian, OŻ 6, 41-42; *Pieśń na Zmartwychwstanie Pana naszego*, tłum. z j. rosyjskiego W. Woroszyłski, OŻ 6, 43-44.

¹⁴ Por. *Meknut'iwn Ergots' Ergoyn Soghomoni*, MH 12, 760-882. Przekład angielski: *Gregory of Narek's Commentary of the Song of Songs*, trad. R.W. Thomson, JThS 34 (1983) 453-490; przekład francuski: Grégoire de Narek, *Commentaire sur le Cantique des cantiques*, introduction, traduction et notes par L. Pétrossian, OCA 285, Roma 2010.

¹⁵ Por. *T'ught'i hoyakap ew yakanawor ukhtn Kchaway*, MH 12, 1087-1089, przekład angielski: Grigor of Narek, *Letter of the Most Blessed Grigor Narekaci which he wrote to the magnificent and admirable congregation of Kčaw concerning the refutation of the accursed T'ondrakians'*, w: *The Key of Truth. A Manual of the Paulician Church in Armenia*, ed. F.C. Coneybeare, Oxford 1898, appendix I, 125-130 lub w: L. Arpee, *A history of Armenian Christianity from the Beginning to our Own Time*, New York 1946, appendix I, 319-324.

cnoty, homilię na temat rachunku sumienia, kanon modlitw, mowę konsolacyjną na temat zmarłych, wreszcie o komentarz do modlitwy *Ojciec nasz*.

Grzegorz był zawsze bardzo ceniony – tak przez naród jak i przez uczonych – za swoje wypowiedzi teologiczne, swoje nowe myśli oraz znaczenie swojej poezji. Coraz bardziej porównywano go do niektórych Ojców Kościoła, mianowicie do Jana Chryzostoma, Efrema Syryjczyka i Grzegorza Oświeciciela. Jego dzieło stopniowo przeniknęło całą dziedzinę życia religijnego i kultury: poezję, malarstwo miniaturowe, muzykę, hagiografię, liturgię i laografię.

Ponadto Grzegorz z Nareku jawi się przede wszystkim jako obrońca i teolog *nadprzyrodzonej skuteczności sakramentów*. Treść jego wykładu na ten temat dotyczy błędów w nauczaniu tondrakian, którzy twierdzili, że wracają do początków chrześcijaństwa, odrzucając hierarchię, sakramenty, Kościół i liturgię. Jedynym ich przykazaniem była miłość bliźniego. Grzegorz bardzo często wypowiada się na te tematy, aby potwierdzić skuteczność sakramentów, przekazywania posługi sakramentalnej i pośrednictwa Kościoła, uznając znaczenie łaski Bożej i życia wewnętrznego.

Jeśli chodzi o inne *wypowiedzi dogmatyczne*, Grzegorz z Nareku przypisuje naczelne miejsce Trójcy Najświętszej, której obraz dostrzega w duszy ludzkiej; dokonuje szczególnie zestawienia z cnotami teologicznymi. W tym samym duchu pojmowana jest tajemnica trynitarna w toku rozważań na temat Wcielonego Słowa. Na tej drodze osiąga się trynitarną zażyłość z Tym, który przed wszystkimi wiekami narodził się z Ojca. Wiemy dobrze, że relację, przez którą Duch Święty odróżniany jest od pozostałych dwóch Osób, inaczej interpretuje tradycja wschodnia, a inaczej łacińska, zależna w ciągu wieków od kwestii *Filioque*. Grzegorz z Nareku, trzymając się silnie formuły konstantynopolitańskiej i wierny ormiańskiej tradycji, wydobywa na światło trynitarną więź Wcielenia. Pojmuje ponadto Ducha Świętego jako doświadczenie miłości między Ojcem i Synem, twierdząc dalej, że trzy Osoby Boskie są włączone w dzieło stworzenia.

Szczególne miejsce zajmuje *Panhagia* – „Ta, która jest niczym innym jak świętością”, „Cała Święta”. Grzegorz nie przestaje opiewać Jej tytułów: „Matka Pana” i „Matka Boga”. Śławi całą Jej czystość, a najbardziej wyjaśnia anielską niewinność Tej, która jako nieskalana wyszła z rąk Stwórcy. Dlatego niezwykle konieczne jest podkreślanie w Maryi przywilejów, które łączą się z darem Bożego macierzyństwa, mianowicie z Niepokalanym Poczęciem i Wniebowzięciem; tego, że Boża Rodzicielka nie została w jakikolwiek sposób zraniona przez grzech oraz Jej posłannictwa Pośredniczki – mostu między Bogiem a Człowiekiem. *Słowo 80 Grzegorza*¹⁶ słusznie jest zaliczane do najpiękniejszych modlitw [maryjnych] wypływających z serca człowieka. Inne teologiczne i mistyczne

¹⁶ *Słowo 80* jest częścią *Księgi śpiewów żalobliwych*, por. S. Grégoire de Narek, *Oeuvres complètes*, rec. G. Avédikian, Venise 1840, 252-258; przekład francuski J. Kéchichian: SCh 78, 428-432; przekład polski A. Mandalian: *Księga śpiewów żalobliwych*, s. 403-407.

rozważania Grzegorza z Nareku poświęcone są Wcieleniu Słowa – doskonałego człowieka i Boga, którego Bóstwa i zrodzenia *przed wiekami* zawsze bronił Kościół Ormiański; następnie – Kościołowi, który jest ludem wierzących, Oblubienicą Chrystusa, Arką Pana, matką wszystkich wierzących i który łączy wiernych z aniołami. Cechy Kościoła charakterystyczne dla poszczególnych narodów powinny zlewać się w Kościół powszechny. Kolejne rozważania poświęcone są sakramentom – najbardziej tym, które dotyczą wtajemniczenia chrześcijańskiego, zwłaszcza sakramentowi chrztu, który za pośrednictwem działania Kościoła czyni człowieka nowym stworzeniem; sakramentowi bierzmowania, dokonywanemu się przez namaszczenie świętym krzyżem, które umacnia mieszkanie Trójcy w chrześcijańskiej duszy, i wreszcie – sakramentowi pokuty.

Szczególne części nauki Grzegorza dotyczą mistyki, która nie jest doświadczeniem ludzkiej tylko rzeczywistości lub naturalnym uniesieniem ducha, lecz dotykiem Boga, owocem oświecenia pochodzącego z góry, udzielanego człowiekowi i łączącego się bezpośrednio z aktem wiary, to jest z przyjęciem doskonałej ufności, całkowitym oddaniem się, jakie człowiek rezerwuje w swoim życiu dla Boga, który się objawia, mówi i w nie wkracza; z tego powodu doświadczenie to prowadzi do przemieniającego i uszczęśliwiającego zespolenia z Bogiem.

Wyjątkowość mistycznego doświadczenia Grzegorza z Nareku uwypukla pokrótce następujące elementy: I. zdecydowane odczucie brzydoty grzechu; II. odczucie transcendencji Boga, pociągające za sobą całkowite odrzucenie grzechu; III. odczucie ludzkiej skończoności przed Bogiem; IV. przyjęcie, że ludzkie słowo jest całkowicie niezdolne wyrazić siebie i wyrazić Boga; V. przyjęcie, że konieczne jest dzieło łaski, która przewyższa daremność i nieudolność ludzkiego słowa i rezerwuje miejsce dla pełni i odkupieńczej wszechmocy Bożego Słowa; VI. wreszcie pojawienie się pewnego rodzaju stanu, który określa się jako „mystykę przepaści”, gdzie stan *apophasis* jest zastępowany przez stan *aphasia*, będący niezdolnością wypowiedzenia się, która – krótko mówiąc – dotyka trudności zbawczej dialektyki między „słowem” a „Słowem”.

Grzegorz, uważany za świętego już za życia i po śmierci, wyróżnia się szczególnie ze względu na doskonałą ortodoksję w wierze. Idąc za tradycją Kościoła swojego narodu, Grzegorz zachował chrystologię ekumenicznego Soboru Efeckiego (z roku 431), tak jak jest ona wykładana w *Formule Zgody*¹⁷, którą ułożył Jan z Antiochii i którą słowo w słowo w roku 433 przyjął Cyryl Aleksandryjski, doktor Kościoła: „My przeto wyznajemy, że Pan nasz Jezus Chrystus, Syn Boży, Jednorodzony, jest doskonałym Bogiem i doskonałym człowiekiem”¹⁸.

¹⁷ Por. Concilium Ephesinum, *Formula unionis*, w: *Dokumenty Soborów Powszechnych* (= DSP), oprac. A. Baron – H. Pietras, t. 1: (325-787), ŻMT 24, Kraków 2001, 176-177.

¹⁸ Por. tamże, s. 177.

Spuścizna doktrynalna Grzegorza w dalszym ciągu wyróżnia się wyjątkowym charakterem. Zgodnie z jego myślą teologia jest bardziej mówieniem do Boga niż o Bogu. Albowiem w procesie pozbywania się wszelkiego złudzenia i wszelkiego słownego fałszu po to, aby dotrzeć wprost do spojrzenia Stwórcy, człowiek staje się świadom swego grzechu, co więcej – przyjmuje łaskę odkupienia, to jest miłość Bożą i jej potęgę. Nauka Grzegorza – jak sądzimy ponadto – jest dobrem Kościoła Powszechnego, czystą wodą i chlebem karmiącym w każdej epoce i we wszystkich krajach.

Z tych wszystkich powodów święci Pasterze Armenii często prosili usilnie Papieży, aby święty Grzegorz z Nareku został ogłoszony doktorem Kościoła Powszechnego. Przywołujemy na pamięć prośbę, którą do Papieża świętego Jana Pawła II wystosował w roku 1988 Patriarcha Jan Piotr XVIII Kasparian. Postanowieniem ówczesnego Prefekta Kongregacji Nauki Wiary, Kardynała Świętego Kościoła Rzymskiego, Józefa Ratzingera, rozpoczęto badania dotyczące świętości i wiedzy Grzegorza z Nareku, a badania te przyniosły obfite owoce. W tej sprawie wiele uczynił także Patriarcha Narcyz Piotr XIX Tarmouni, który ponowił prośbę do Papieża Benedykta XVI. Gdy zbliżało się stulecie rzezi Ormian, która dokonana została w 1915 r., tenże Patriarcha prosił Nas, aby na jej setną rocznicę święty Grzegorz został ogłoszony doktorem Kościoła Powszechnego. Gdy wyraziliśmy zgodę, została przygotowana dokumentacja dotycząca nadania tytułu Doktora Kościoła. Kongregacja Nauki Wiary stwierdziła wybitną wiedzę kandydata. Teologowie Konsultorzy Kongregacji do Spraw Kanonizacji, zebrani na posiedzeniu specjalnym w dniu 13 stycznia 2015 roku, uznali oraz potwierdzili jednomyślnie wyjątkowość, powszechność i teologiczne znaczenie pism świętego Grzegorza, który w przedziwny sposób połączył teologię i mistykę. Dnia 17 lutego tegoż roku sprawę przedłożył Czcigodny Brat Nasz Angelus Amato, Kardynał Świętego Kościoła Rzymskiego, Prefekt Kongregacji do Spraw Kanonizacji i odbyła się sesja plenarna Kardynałów i Biskupów tejże Dykasterii. Uznali oni, że w doktrynie armeńskiego świętego istnieją te znamiona, które są wymagane do ogłoszenia go jako Doktora Kościoła. Na audiencji udzielonej dnia 21 lutego 2015 r. temuż Prefektowi chętnie przyjęliśmy prośby Kardynałów i Biskupów, postanawiając, że podczas uroczystości w Papieskiej Bazylice Świętego Piotra, dnia 12 kwietnia, nadamy świętemu Grzegorzowi z Nareku tytuł Doktora Kościoła Powszechnego.

Stało się to dzisiaj z Bożą pomocą i pośród radości całego Kościoła, zwłaszcza pasterzy i wiernych Ormian. W Bazylice Piotrowej, w obecności bardzo wielu Kardynałów Świętego Kościoła Rzymskiego oraz świętych Biskupów zarówno z Kurii Rzymskiej jak i z Kościoła Katolickiego, z Ormiańskim Patriarchą Cylicji, zatwierdzając wszystkie dokumenty i spełniając jak najchętniej życzenia proszących, podczas składania Najświętszej Ofiary wypowiedzieliśmy słowa:

„Spełniając prośby bardzo wielu Braci w biskupstwie oraz licznych wiernych całego świata, za radą Kongregacji do Spraw Kanonizacji, wzięwszy pod uwagę oświadczenie Kongregacji Nauki Wiary w zakresie tego, co dotyczy wybitnej wiedzy, kierując się pewnością przekonania i po dojrzałym namyśle, pełnią Władzy Apostolskiej ogłaszamy Świętego Grzegorza z Nareku, prezbitera i mnicha, Doktorem Kościoła Powszechnego. W imię Ojca i Syna i Ducha Świętego”.

To powiedzieliśmy i postanowiliśmy, zarządzając, że niniejszy List jest ważny, na zawsze zachowuje moc i skuteczność oraz pociąga za sobą i powoduje wszelkie skutki prawne. Należy go prawomocnie ogłosić, uznając za nieważne odtąd i za bezzasadne wszystko, co byłoby jemu przeciwne, jeśli ktokolwiek, z jakiegokolwiek pobudki, świadomie czy też nieświadomie, usiłowałby przeciw niemu wystąpić.

Dane w Rzymie, u świętego Piotra, pod pierścieniem Rybaka, dnia dwunastego miesiąca kwietnia, w II Niedzielę Wielkanocy albo Miłosierdzia Bożego, w roku Pańskim dwa tysiące piętnastym, trzecim Naszego Pontyfikatu.

FRANCISZEK

